

רגע קודם לגלות המשגה של ההיסטוריה הפוליטית הנשכחת של העולם הספרדי העכשווי

שמואל טריגנו

תקציר

היחס אל היהדות הספרדית, שעלתה למדינת ישראל בעיקר בעשור וחצי הראשונים לקימה, טרם נדון לעומקו. יש לעיין בהיבטים רחבים ובינלאומיים יותר העשויים להעשיר את התובנות ולהסביר כיצד נוצר היחס הלא מעריך אליהם, בלשון המעטה, בתוככי המדינה היהודית. יש להתייחס לסיפור של התקופה שקדמה לעלייה הגדולה של יהודי ארצות ערב והאסלאם, והוא נעלם בדרך כלל בסיפור ההיסטורי היהודי-ציוני. היבט זה הוליד כשל בהגדרת אופי האוכלוסייה הזאת לפני העלייה ואחריה והערכה נכונה את חשיבותה בתוך הממד הפוליטי והלאומי. המאמר משחזר את צמיחת הלאומיות אצל הלאומים הנשלטים באימפריה העותמנית ואת התגובה של הלאומנות הערבית נגד ההתפתחות הזאת. כהמשך לכך יובן היחס בארצות ערב ליהודים שהתגוררו בהן, והאיכות שהם ייצגו בארצותיהם למרות מצבם הקשה. מצב זה לא הוערך כראוי עם עלייתם למדינת ישראל, והוא בונה דגם של 'חיסול' עולי ארצות ערב אלה מבחינה סוציו-לאומית בין השנים 1940–1970.

פתיחה

ככלל, כתיבה על ההיסטוריה של העלייה המסיבית של האוכלוסיות היהודיות הספרדיות ממדינות ערביות-מוסלמיות דוגלת בגישה שיש להתעלם מהתקופה שקדמה לעזיבה הגדולה ולהתנכר לחשיבותה הפוליטית הבינלאומית. התקופה המדוברת מתחילה למעשה כמאה שנים לפני 1950 (החל מהמכה הניצחת שהנחת נפוליאון על האימפריה העותמנית במסעו הצבאי למזרח התיכון) ונמשכת עד לשנות השבעים שלאחר מלחמת ששת הימים.

הנחה קונספטואלית

על רקע האסון שראה בהיעלמותו של ממסד יהודי שקדם במאות שנים לשליטה הערבית-מוסלמית על הטריטוריות המדוברות, אנו חושפים כשל ביכולת התפיסה של המצב הפוליטי המיוחד באותן קהילות יהודיות, ומכאן את הגורל שנגזר עליהן באופן דומה משנות הארבעים ועד שנות השבעים, באחת עשרה מדינות ערביות-מוסלמיות ואף יותר. כשל זה בהמשגת האוכלוסייה מתבהר עוד באופן שבו היא זוהתה עם הגעתה לישראל שבה נקלטה, ובה מצאו מקלט יותר משליש מאותה אוכלוסייה (600–900 אלף נפש). האליטה באותה התקופה ראתה בהם "קבוצות אתניות", דהיינו עדות ולא – כפי שנכון היה לנקוט במסגרת הפרויקט הציוני שהעלייה היא פעולתו העיקרית – חלק מהעם (היהודי) והאומה (הישראלית) אליה חברו. "קבוצה אתנית" ולא "האומה", כלומר כזאת המאופיינת ברמה חברתית נמוכה וארכאית (שבטית יש לומר). קבוצות אתניות ברבים ולא ביחיד, דהיינו אוכלוסייה שהורכבה מערב רב של קבוצות אתניות, ללא כל אחדות קדמונית, היסטורית, תרבותית, ללא כל קשר לעם היהודי (שבשמו הם הגיעו למדינת ישראל).

התפיסה המקטינה את אוכלוסיית הספרדים מנעה כמובן כל בחינה פוליטית של המציאות וההיסטוריה שלהם. היא הותירה אותם בנוסף לכך בשולי האומה הישראלית ובשולי התהליך הלאומי שהניע את היהודים להקים את מדינת ישראל, מעשה שיתגלה מאוחר יותר כאסון ללגיטימיות (היחסית, בעיני אומות העולם) של מדינת ישראל. על בסיס כשל זה שחושף את הזהות הקולקטיבית של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות על הסדר התרבותי שבה, עלול ההיסטוריון, מטבע הדברים, להמשיך ולהתכחש לממד הפוליטי המאפיין את סופו של העולם הספרדי. כשהוא נדרש לסיבתיות ההיסטורית של עובדה היסטורית זו, הוא עלול להתפרש תחת הרושם שהקמתה של מדינת ישראל עוררה את המשבר הסופי שראה בסופן של הקהילות הספרדיות. הוא אף עלול לחשוב שמדינת ישראל והתנועה הציונית הן אלה שיזמו את "חיסול" הקהילות כדי להגדיל את הדמוגרפיה הישראלית.

הטיעונים הללו מופיעים באופן תדיר. באופן מוזר התקופה שקודמת לגלות היהודים הספרדיים, ובהרחבה ההיסטוריה המוקדמת יותר, נעלמה והודחקה אפוא. נדמה כאילו כל אותן אוכלוסיות שהגיעו באופן מסיבי לישראל צצו מכובעו של קוסם באורח קסם, כמו לא הייתה להם היסטוריה, והם לא היו גורם חשוב בהיסטוריה הזאת.

אנו נוגעים כאן בכשל כללי של ההיסטוריוגרפיה של העם היהודי: חולשה קונספטואלית נוראית של נושא המחקר, דהיינו העם היהודי, דווקא אצל אלה האמורים לחקור אותו. ההתמחות המוגזמת בתקופה מוגדרת אירוע או מקום אצל כל

חוקר, טיפוסית ל"התמחות" אקדמית, מותירה את ההיסטוריון מחוץ לבהירות קונספטואלית, ומונעת ממנו מבט גלובלי. מעבר לשם המחלקה "תולדות עם ישראל" באוניברסיטה הישראלית, אף לא אחד מהחוקרים החברים בה אינו יודע בוודאות מדוע הוא מסתופף עם הקולגות המתמחים בתקופות, באירועים או במקומות אחרים. בכל הנוגע לנושא שלנו, הדעה האידיאולוגית המניחה שהציונות היא האחראית ל"שיבת היהודים להיסטוריה" מזינה את התפיסה השגויה, אלא שזאת דעה אפיסטמולוגית מוטלת בספק המתלווה לאמונות המודרניות, מכיוון שקשרים חברתיים, אוטונומיים או לא, לעולם אינם מנותקים מההיסטוריה או מהמצב החברתי: מדיניות בנוגע לקולקטיב קיימת גם אם אין מדינה. הפוליטיקה גדולה מהמדינה.

הוא הדבר המאפשר לחלק מההיסטוריונים לראות בעלייה הגדולה של הספרדים בשנות החמישים, פעולה "משיחית", במובן זה שהוא מונע על ידי אי-היגיון, א-פוליטי, יוזמה שנולדה מאמונה ושהתעוררה עם הקריאה לשיבה לציון. נכון שהעולם הספרדי ידע לאורך תולדותיו פרקים משיחיים רבים, אבל יש להדגיש כי המשיחיות היהודית הייתה תמיד אקט פוליטי. פרשנות עצלה זאת של ההיסטוריה הספרדית העכשווית טועה בנכונותה בשל האתניזציה המובהקת של אוכלוסייה זו בתודעה הקולקטיבית הישראלית. מכיוון שהספרדים היו רחוקים מהאומה או עדיין לא ברמתה של האומה, הרי שההיסטוריה שלהם אינה יכולה להיות, אלא דתית ומכאן ארכאית, לא מודרנית.

ההיסטוריון אינו יכול אפוא לדמיין שהעלייה שלהם הינה תוצאה של תהליך היסטורי-פוליטי. אף על פי שהרבה קודם (במדינות ערב) ואחר כך (בישראל), הייתה העלייה מהעולם הספרדי בעלת אופי פוליטי, לא רק ביחס ליתר החברה הישראלית, אלא גם ביחס לעולם הערבי ולזירה הבינלאומית. וזהו למעשה הכיוון שבו צריכים לחפש את מוצאות המשבר הרואה בהיעלמות המוסד הספרדי בן האלפיים באזורים אלה, בשיאו של תהליך שמתחיל בראשית המאה התשע-עשרה.

לעמוד באתגר

לשם כך צריך לאתגר את עצמנו ולהמשיג את האלמנטים של הסיפור הזה. יש צורך בעיקר לשרטט את קווי המתאר של האובייקט שעליו אנו מבקשים לספר את הסיפור. על מה מדברים כשמדברים על ספרדים? העובדה שהעלייה חוללה בו זמנית ובמהלך עשרים שנים את סופן של הקהילות היהודיות באחת-עשרה או שתים-עשרה מדינות שונות, מהאוקיינוס האטלנטי ועד הודו, מעידה על כך שגורל היהודים ומצבם באותו אזור רחב ידיים היה דומה או כמעט דומה. כדי לכתוב את ההיסטוריה שלהם אנו

נדרשים להיסטוריה של אותן שתי-עשרה מדינות.

נדרשת יצירה קולקטיבית, משום שהמחקר עדיין אינו מפותח דיו, כדי לכתוב היסטוריה כללית. הטיפול הגלובלי בסיפור זה דורש אפוא עמדה תיאורית חדשה המגבה את רעיון הגורל המשותף של אותן אוכלוסיות ברחבי אותן טריטוריות. נציין שישנו תקדים לקיומו של גורל קולקטיבי לאוכלוסיות יהודיות שונות, תקדים עכשווי בהחלט, והוא גורלם של יהודי אירופה בזמן השואה. הגם שהם היו, באופן אישי, בני לאומים ואזרחים של מדינות אירופה שונות, הם הושמדו באופן מסיבי כמו היו שייכים לעם אחד ויחיד. גורל דומה היכה ביהודים הספרדיים למרות מוצאיהם הרבים. הם גורשו באופן מסיבי בתור עם אחד, וכשני שלישי מאותה אוכלוסייה היגרה לישראל כדי להצטרף לאומה הישראלית המתגבשת. סיפור ההיסטוריה של אותן שתי קבוצות היסטוריות של העולם היהודי (אשכנזים וספרדים) הינו אפוא בלתי נפרד ועונה לאותו "היגיון", לא רק בהיבט של הפוליטיקה העולמית, אלא גם מבחינת ההיסטוריה היהודית כשלעצמה. הקההרנטיות הזו מוגדרת במונח "עם", דהיינו היהודים נידונו כעם להשמדה או לגלות, וחוו אובייקטיבית גורל קולקטיבי. וכך בגדר "לאום" הם השתקעו אובייקטיבית (למרות הדחייה ממנה סבלו הספרדים) בגדר "עם" בארץ ישראל. אני מבחין בין "לאום" ל"עם": הלאום הוא העם הקושר עצמו למדינה. זוהי תקופה שבה היהודים מהעולם הישן, ממערב כמו ממזרח, רואים בהתמוטטות עולמם בעוד מדינת ישראל קמה.

אחדות הגורל הזאת אינה רק היפותזה או מהלך תיאורטי כפוי, אלא היא בעלת יסודות מוגדרים ומוחלטים. אחדותו של העולם עומדת, ראשית כל, על שותפות באותה מורשת ספרדית, דתית, פילוסופית, משפטית והיסטורית; והיא באה, בנוסף לכך, לידי ביטוי בשותפות באותם התנאים הקיומיים. ראשית העובדה שהם חיו (חוץ מאשר במרוקו) במסגרת האימפריה העותומנית במשך ארבע מאות שנה, וחוו את פירוקה החל מתחילת המאה העשרים בהתערבות המעצמות הקולוניאליסטיות. זאת גם מורשת החירות שהביאו אותן מעצמות ליהודים (כמו גם לנוצרים) שחיו כאזרחים סוג ב', והפרדה מהאוכלוסייה הכללית שכפה עליהם מעמד בן 'חסות', הדי'מי, שנכפה עליהם על ידי השלטונות האיסלאמיים. ולבסוף גם התפתחות הציונות בתוך זרם ניסיונות העצמאות של העמים שקדמו לאסלאם (החל ממלחמת העצמאות של יוון ב-1821 באזור הבלקן העותומני).

צריך אפוא להשקיף אל העבר על מנת להבין את שהכין את סוף היהדות בארצות האסלאם. מסע המלחמה של נפוליאון הראשון למזרח התיכון פתח את הדלת להתפוררות האיטית של האימפריה העותומנית בהשפעת שני הכוחות האימפריאליים, צרפת ואנגליה. בעקבות המצב החדש שוב לא יכלה ההיסטוריה

להיות כשהייתה. ברחבי האימפריה העצומה שחייתה תחת חוקי "השער הנשגב", בירת הח'ליפה של כל המוסלמים. חיו, בין העמים הערביים, עמים רבים אחרים שהאסלאם חצץ בינם לבין הראשונים. הערבים נהנו למעשה ממעמד שונה מזה של הארמנים, של היוונים, של היהודים וכו', משום שהם חלקו עם העותומנים אותה דת, והסולטן היה גם הח'ליף, יישות פוליטית-דתית שכל העולם המוסלמי וגם הם סרו למרותו. העמים הנשלטים (הלא מוסלמים), "העמים הראשונים" שאכלסו את "דאר אל אסלאם" הרבה קודם לפלישה הערבית, נדחקו אל שולי החברה בשל היותם "עמים", אף על פי שזוהו כ"דתות" מכוח חוקי השריעה שהבטיחה להם הישרדות (אם לא המירו את דתם) בתמורה לקוד החוקים המטיל עליהם כניעה ומיסים מיוחדים (כופר הנפש והג'זייה).

לידתן של התנועות הלאומיות

הופעתן של המעצמות הקולוניאליות באה להפר את הסדר החברתי הזה. היא שחררה את הסד שבו היו נתונים אותם עמים וקראה להם דרוו. המשבר התגבר עם הניסיון להשפיע על האימפריה ולדחוף אותה למודרניות ולכינון מעמד חדש לאוכלוסייה הלא-מוסלמית. חוקי התנטימאט (1839–1876) הרחיבו אומנם את זכויות הפרט, אבל שמרו על השתייכותו לקהילה דתית, ובכך גם על מצבו ומעמדו כבן חסות. כך או כך נחקקו חוקים אלה מאוחר מדי, ועוררו טרוניות בקרב הערבים שאיבדו את מעמדם כאזרחים מועדפים.

פרק זה פתח את האימפריה ללידתן של תנועות לאומיות, ראשית אצל אלה שכבר לא היו בני חסות ושנשענו מעתה על המעצמות המערביות כדי להינתק מהאחיזה האסלאמית, ומאוחר יותר אצל הערבים עצמם שהתנגדו מעתה כלאומנים "ערביים" לעותומנים, לטורקים. הולדתן של התנועות הלאומיות הרבות באימפריה ניבאו את סופה ובישרו את כינונו של גוף חדש. מלחמת העצמאות של יוון שהסתיימה ב-1827 נתנה את האות להופעתן של תנועות לאומיות אצל בני החסות לשעבר. כל אירופה התגייסה לצד היוונים. ואז הגיע תורם של הארמנים לחלום על עצמאות. שאיפות אלה טובעו פעמיים בנהרות של דם, ראשית על ידי העותומנים ואחר כך על ידי הטורקים הצעירים. בהמשך הגיע תורם של הספרדים (ושל היהודים באופן כללי עם הציונות). מעשי הטבח ב-1929 בפלשתינה דומים בתכלית הדמיון למעשי טבח רבים באוכלוסיות הנוצריות בנוסף על הארמניות בסוריה ובעיראק. קדמה להם מערכת רדיפות, שנשכחה מכבר, ואותה צריך לכלול בפרספקטיבה. אפשר גם: מערכת שנשכחה מכבר אלא שהיא צריכה להיות כלולה ב. אחמד ג'אמל פאשה (1872–1922) שר הימיה הטורקי שפיקד על רצח העם הארמני אישר זאת כשהצהיר שיעולל

ליהודים את שעולל לארמנים. במאמר שפורסם ב-9 במאי 1917 ביומון האוסטרלי, THE AGE, נמסר, כי נכון לאותו התאריך גורשו 8000 יהודים מיפו, חלקם נתלו, 300 גורשו מירושלים וחלקם מתו במדבר יהודה. אותו הדיווח פורסם גם בג'ואיש קרוניקל אוף לונדון, ובו נאמר, כי 8000 המגורשים אולצו לעזוב את יפו, ולהותיר את רכושם מבלי לקחת מזון. בתייהם נבזזו מול עיניהם, והדרכים ליפו היו מלאות באלפי פליטים יהודים מורעבים. יהודים עשירים רבים נמצאו מתים על הגבעות לאחר שנרצחו.

מסע העולם הספרדי בחיפוש אחר חירות פוליטית לעמם אינו מוכר בדרך כלל. אי הידיעה הזאת מקבילה אגב לסינדרום "האתניות" שלהם: הציונות הפוליטית, הנבדלת מהציונות המסורתית, נולדה בעולם הספרדי לפני הרצל או כמעט באותו הזמן. ראשיתה כנראה בתנועה של עידוד הדדי של כל בני החסות, שגולמה על ידי יוון שזכתה בעצמאותה ב-1827 וגירשה את העותומנים מאזור הבלקן שבו החזיקו בשערי מעצמות מרכז אירופה.

אחת מהדוקטרינות המפותחות יותר ברמה האירופית הייתה זאת של רבי יהודה אלקלעי מסרייבו (1798–1878) והמנטור שלו, הרופא יהודה ביבס (1789–1852), שנולד בגיברלטר, אזרח בריטי, שהפך להיות רב האי קורפו. יוזמה זאת הגיעה לאוזניו של הרצל. דהיינו, שתוכנית מפורטת אודות תנועה לאומית יהודית, שאינה מופרדת מהמורשת הדתית – המבדילה אותה מתוכניתו של הרצל – נולדה בעולם הספרדי בעקבות התנועות הלאומיות שקמו בתוך האימפריה העותומנית. צריך אף לציין את הפעילות הבינלאומית וה"פלסטינית", החל מראשית המאה התשע-עשרה של הנדבן הספרדי הידוע (שנולד בליבורן שבאיטליה) מאנגליה, סר משה מונטיפיורי (1784–1885), שהיה קרוב לרוטשילד, ופעל בכל רחבי האימפריה העותומנית, במרוקו, לטובת זכויות היהודים וההתיישבות בירושלים ובארץ ישראל. גם סיפור זה "נעלם" מסיפור ההיסטוריה של הציונות הפוליטית, כמו גם העלייה התימנית שהקדימה בשבעה חודשים את העלייה הראשונה "הציונית", זאת של הביל"ויים שהגיעו ממזרח אירופה, כמו גם ההבחנה שעשו בהיסטוגרפיה של הציונות בין היישוב הישן – הספרדי – לבין היישוב החדש העלימה את הסיפור הספרדי של פלסטין המודרנית.

המחיקה של ההיסטוריה הספרדית מההיסטוריה של הציונות הפוליטית מוחקת גם את היכולת לתפוס את האופי הלאומי והפוליטי הכרוך במעשה הגעתם המסיבית של הספרדים. מעשה ההגעה מסמן את סופו של תהליך ארוך הכולל את הפוגרומים של השנים 1920–1930 בפלשתינה המנדטורית הנמנים על מעשי הטבח החוזרים ונשנים שנעשו בעמי הדיימי שהפגינו רצון לעצמאות, אם בשל סיבה אסלאמית (מרד

בני חסות), או בשל סיבה לאומית ערבית. זאת דווקא משום שמי שעורר אותם היה המופתי של ירושלים בדמותו כמנהיג לאומי ערבי מרכזי. הוא זה שהעניק, לראשונה, קונוטציה אסלאמית לאותה לאומיות, בהפכו את פלשתינה לאובייקט מרכזי בלאומיות המתפרצת, כשהוא מארגן בירושלים בשנת 1931, את הקונגרס האסלאמי העולמי השני.

הסיפור שלו בהמשך מרתק. הוא משך את התנועה הלאומית הערבית אל עבר תנועת הנאציזם שבה היה חבר, ייסד גדוד SS מוסלמי באזור הבלקנים, תמך בשלטונו של הפרו-נאצי ראשיד אל כיליאני בעיראק, תכנן בניית קרמטוריום בשומרון כהכנה לניצחוננו של רומל מול מונטגומרי ועוד. גם סיפור זה לא היה מוכר דיו והתפרסם רק לאחרונה.

מלחמת 1948–1949 שנפתחה כנגד מדינת ישראל החדשה, מיד לאחר מלחמת העולם השנייה, על ידי הליגה הערבית בהשתתפות מספר מדינות ערביות, הינה המשך ישיר לכל מה שהוזכר למעלה, כמו גם החוקים המיוחדים שנחקקו כנגד היהודים במדינות הערביות-מוסלמיות המהווים את הרקע לעלייה הגדולה, מהעולם הערבי ומחוצה לו, ומבשרים את חיסול הקהילות היהודיות של העולם הערבי-מוסלמי.

חיסול העולם הספרדי

באופן טבעי וקוהרנטי לכשל המבני המאפיין את סיפור ההיסטוריה של העולם הספרדי העכשווי, היעלמותם של היהודים מהעולם הערבי מעולם לא זכתה לשם: יש שואה ויש נכבה, אבל איש אינו מדבר על מה שאני מציע לקרוא חיסול, דהיינו היסטוריה של מדיניות מחושבת וממסדית בכל רחבי העולם הערבי-מוסלמי שביקשה לחסל את הקהילה היהודית השוכנת בקרבו. כל זאת על רקע הולדתן של מדינות ערביות מתוך הריק העותומני המקבלות על עצמן, ברובן, את חוקי השריעה. אלה אינן סובלות את הרעיון להעניק ליהודים אזרחות שווה במדינה פתוחה גם ללא-מוסלמים, ואף מסרבות לקבל את העובדה שהינה עם של בני-חסות כמו היהודים הפך לעם אזרחים במדינה חזקה ועכשיו הם מתמרדים כנגד המעמד המנמיך שיועד להם מכוח צווי הקוראן. שילוב הלאומנות הערבית עם לידתן של יישויות מדיניות חדשות ונטישתן של האימפריות הקולוניאליות לא הותיר לספרדים אלא את ברירת הבריחה קודם שמדיניות האפליה המכוונת נגדם תצא אל הפועל. התנועות הלאומיות הערביות לא הצליחו לגבש מעמד אזרחי פתוח לאלה שאינם מוסלמים. המדינות לא היו דמוקרטיות. אפילו היהודים הקומוניסטים שהתגייסו לטובת הלאומיות הערבית זוהו כ"ציונים" וגורשו ממדינותיהם על אף שביקשו להישאר בהן. האפליה הייתה אף

מעבר לאפליה מדינית, גזעית ודתית. כשמעמידים זה לצד זה את הגרסאות הלאומיות השונות של אותה מדיניות, ניתן להבחין בנוף משונה, שאיש לא חשד שהתגלה עד עתה.

מעמד היהודים

היהודים גורשו מכל המדינות הערביות-מוסלמיות בין אם זה באלימות, גירוש ממסדי, ובין אם זה משום שחשו נדחפים החוצה בלחץ חברתי ופוליטי, חוקי גזע וכדומה. בקבוצת המדינות הראשונה אנו מוצאים מדינות כמו עיראק, מצרים, לוב, אלג'יריה, ובקבוצה השנייה מדינות כמו תוניסיה (אחרי העצמאות) ומרוקו (בשנים 1956–1961), סוריה-לבנון (אחרי 1947), טורקיה (1923–1945), תימן, איראן (שנות החמישים והשבעים), וכו'. חיסול העולם היהודי התרחש לאורך תקופה של שלושים שנה במדינות בצירי זמן ועוצמה מגוונים. רק כשמניחים במקביל את סופה של כל קהילה יהודית, בגישה סינקרטית והשוואתית, מתגלה תמונה בלתי צפויה וחדשה המצביעה על היקף התנועה ההיסטורית, חזרתה במקומות שונים, בזמנים שונים ובעוצמות שונות, מגוון וריאציות שאינן סותר את העובדה שזאת פעולה העונה לתבנית, דהיינו מדיניות מתואמת. ההיפך הוא הנכון, כפי שנוכל לראות מאוחר יותר. מבחינה סוציאלית, נהייתן של יותר מאחת-עשרה מדינות למדיניות אנטי-יהודית הינה הנחה מתקבלת על הדעת. המדינות המעורבות היו מדינות חדשות שנוצרו באופן מלאכותי, ועל פי רצונן של האימפריות הקולוניאליסטיות, לחלק מהן לא היה מעולם קיום עצמאי קודם לכן. כולן נוצרו בתוך המסגרת ההיסטורית של האימפריה העות'ומנית בת ארבע מאות השנים. מדינות מאוחדות בליגה ערבית ומאוחדות בתנועה "הערבית" הלאומית, במובן פאן-ערבי. הרגש הלאומי של אותן מדינות ערביות עדיין לא היה מפותח. בנוסף לכך, העם "הפלסטיני" לא היה קיים עדיין, גם לא בעיני עצמו. העולם הערבי היה אז אורגניזם אחד שרטט תחת השפעת אותה שאיפה.

הצעת החוק שנוסחה על ידי הוועדה הפוליטית של הליגה הערבית ב-1947 (ואושרה על ידי מצרים, ערב הסעודית ועיראק) חשובה מאין כמוה, וזו לשונה:
 All Jewish citizens (sic)... will be considered as members of the Jewish minority of the State of Palestine and will have to register ("within seven days") with the authorities of the region wherein they reside, giving their names, the exact number of members of their families, their addresses, the names of their banks and the amount of their deposits in these banks.

אנו מוצאים כאן חוק המזכיר את סגנונו של משטר וישי בצרפת, המאלץ את היהודים להתפקד בתחנות משטרה של המדינה קודם שיישלחו אל מחנות ריכוז. המחשבה המנחה דומה: היא מאגדת את היהודים על פי שייכותם היהודית על מנת להפריד בינם ובין שאר האוכלוסייה במטרה לנשל אותם מרכושם ולהוציאם בהמשך אל מחוץ לחברה. זאת אנטישמיות לשמה. המשך הצעת החוק ברור אף יותר.

Bank accounts of Jews will be frozen. These funds will be utilised in part or in full to finance the movement of resistance (sic!) to Zionists' ambitions in Palestine (paragraph 2). "Only Jews who are subjects of foreign countries will be considered "neutrals". They will be compelled either to return to their countries, with a minimum of delay or be considered Arabs and obliged to accept active service in the Arab armies.

[רואים כאן היטב שמנגידים "עולם ערבי" ל-"יהודים"]

Every Jew whose activities reveal that he is an active Zionist will be considered as a political prisoner and will be interned in places specifically designated for that purpose by police authorities or by government. His financial resources, instead of being frozen will be confiscated.

מצוין במפורש שיהודי ימשיך להיות מופלה גם אם יצטרף לצבאות ערב:

Any Jew who will be able to prove that his activities are anti Zionist will be free to act as he likes, provided that he declares his readiness to join the Arab armies.

The forgoing [...] does not mean that those Jews will not be submitted to paragraphs 1 an 2 of this law.

דהיינו שאותם יהודים לא ייבטלו פטור מרישום ומהצהרה על חשבונות בנק שבהם ישתמשו כדי לממן את "תנועת המחרת".

המודל

המדיניות של כל אחת מהמדינות האמורות המחישה כמעשים ובחוקים את המציאות האובייקטיבית והבלתי מתפשרת של מודל שכזה, המתגלה בבירור כשמניחים זה בצד זה את אופיין של מעשי האפליה והרדיפה שנעשו כנגד היהודים בכל אחת מהמדינות. "מעמד היהודים" שממוסד מיד למוחרת מלחמת העולם השנייה מוצא את ביטויו גם בסיפור ההתקרבות של הלאומנים הערבים לגרמניה הנאצית, ומתגלם ביתר שאת בדמותו של המופתי של ירושלים. הוא הגיע למצרים בזכות עזרת צרפת ובראשה הנשיא דה-גול שסייעה לו להתחמק מבית הדין נירנברג בתמורה להשפעתו על הלאומנים האלג'יריים. יתר על כן, נאצים רבים מצאו מקלט במצרים ובסוריה ואימצו שמות ערביים. מעמד היהודים בעולם הערבי הסתמך על מערך של אמצעים משפטיים, כלכליים ופוליטיים שנועדו לבודד את היהודים מהחברה, באמצעות שישה מנגנונים: ביטול אזרחותם של היהודים; אפליה חוקתית נגדם; בידוד ומעצר אנשים; עושק כלכלי; אפליה חברתית-כלכלית; ומספר אירועי פוגרום. מיד נראה את הקווים הכלליים בדרך ליישום המעמד המיוחד הזה.

אמצעי משפטי חוקתי: גירוש יהודים מ"העמים" הערבים

מצרים

- הסכם סוור, 1918, סעיפים 4–6: ניסיון ראשון לפגוע במעמדם של יהודים מקומיים, הופעה של מושג השתייכות גזעית.
- חוקי לאום בשנים 1927–1929 הקובעים עדיפות על רקע דין דם והשתייכות ערבית-מוסלמית.
- קונגרס מונטרו (1937): עצמאות מצרים תחת המלך פארוק, החמרה בחוקי לאום.
- חוקי לאום (1950–1951; 1953–1956):
- היהודים המקומיים הופכים לחסרי אזרחות: 40.000 איש הופכים ברגע לתושבים זרים.
- האזרחות נשללת לכל אדם המעורב בפעולות למען מדינת אויב או כזאת שאינה ביחסים עם מצרים (ב-1956 הן מוגדרות כ"ציוניות").

עיראק

- חוק מיום ה-9 במאי 1950: ביטול האזרחות ליהודים שעוזבים את עיראק.

לוב

- 12 ביוני 1951, חוק בעניין האזרחות (סעיף 11 / תת סעיף 27): הלא-מוסלמים מוגבלים למעמד אישי המנוהל על ידי בתי הדין שלהם (בתי הדין הרבניים), מלבד בני החסות מהתקופה הפרה-מודרנית. כמו כן, היהודים אינם מורשים להצביע ולהחזיק במשרה ציבורית.

מנגנון האפליה

האפליה לובשת צורות שונות: האדמיניסטרציה הופכת לערבית כפי שבאירופה הכלכלה הופכת לארית, פגיעה בחופש התעשייה והמיזוג, פיקוח אדוק על העמותות או הקהילות היהודיות.

לוב

- 1953: הגבלים מוטלים על היהודים והם קורבנות של חרם.
- 1954: סגירה והלאמה של מועדוני הספורט מכבי.
- 9 במאי 1957: צו המורה על יהודים שיש להם קרובים בישראל להתייצב במשרד הלווי לחרם (יותר מ-90 אחוז מהיהודים כבר עזבו).
- 3 בדצמבר 1958: פיזור הקהילה היהודית בטריפולי, והיא מנוהלת מעתה על ידי קומיסר.
- 1960: איסור על יהודים לרכוש נכסים נוספים. היהודים אינם מורשים להצביע, להעמיד את עצמם למשרה ציבורית ולשרת בצבא או במשטרה.
- 2 באפריל 1960: סגירה של בתי הספר אליאנס כ"ח.

לבנון

1947:

- * סטודנטים יהודים מורחקים מאוניברסיטת ביירות – סגירה של עמותות יהודיות "ציוניות" (מועדון ספרט מכבי).
- * פיטורים של יהודים העובדים באדמיניסטרציה, איסור על קיום של עמותות למען צעירים יהודים.

עיראק

- שנות ה-20: איסור על לימוד היסטוריה יהודית והשפה העברית בבתי ספר יהודיים.
- שנות ה-30: הרחקת היהודים מהשירות הציבורי ומהוראה.
- 1932: צנזורה על בתי ספר יהודיים (תוכניות הלימודים).

איראן

- 1979 : איסור על פעילות ציונית (המובדלים מפעילויות "יהודיות").
- 2000 : אפליה בשירות הציבורי, באוניברסיטאות ובחברות הציבוריות.

תימן

- 1913 : החלת השריעה, החמרה במצב החיים של בני החסות הדימי.
- 1922–1928 : צו המורה על המרת דתם בכפייה של יתומים, הרחקה של יהודים מהשירות הציבורי ומהצבא.

סוריה

- 1947 : איסור על רכישת נכסי נדל"ן, פיטורים של יהודים בשירות הציבורי.
- 1967 : מינוי של מנהלים מוסלמים לבתי ספר יהודיים.

מרוקו

- 1956 : עצמאות של מרוקו, תהליך ערביזציה של השירות הציבורי.
- 16 בנובמבר 1958 : צו (ד'היר) מרוקניזציה של פעולות צדקה יהודיות.

מצרים

- 1929 : אפליה אדמיניסטרטיבית.
- 1945–1948 : הרחקת היהודים מהשירות הציבורי.
- 1947 : פיקוח על בתי הספר היהודיים, ערביזציה ומצריימיזציה של תוכניות הלימודים.
- מאי 1948–1950 : הוראה לארגונים הקהילתיים למסור למדינה את רשימות הארגונים שבהם הם חברים.
- 1949 : גירוש יהודים מארמונות המלך פארוק.

תוניסיה

- החוק מה-11 ביולי 1958, המיוחד ליהודים: החלפה של מעמד הקהילות היהודיות על ידי וועדות זמניות לדת בני משה, וביטול המעמד האישי של היהודים.
- 1956 : עצמאות תוניסיה, תוניסאיזציה של האדמיניסטרציה.
- טורקיה של הצעירים הטורקים (מ-1923 ועד 1945)
- מאי 1941 : הקמת גייסות עבודת פרך של מגויסים שאינם מוסלמים.

מנגנון החרם הפנימי

מנגנון זה מבקש לבודד ולעצור אנשים על ידי מגוון של אמצעים משפטיים ומשטרתיים המיועד להרחיק אותם מהמרחב הציבורי ומקרבת משפחותיהם. במסגרת זאת ניתן למצוא את החרם שהוחל על ידי הליגה הערבית הפוגע ראשית ביהודים המקומיים (במעטה שהם "ציונים"), הפסקת קשרי הדואר עם ישראל, הסירוב להנפיק דרכונים או החזקתם כבני ערובה של משפחות שמחזיקות בדרכונים כדי לאלצם לחזור.

עיראק

- יולי 1948 : איסור לעזוב את המדינה.

לוב

- 12 ביוני 1951, חוק אזרחות: איסור על יהודים לקבל דרכונים או אישורי אזרחות לובית, אלא רק מסמכי נסיעה שאינם מתחדשים אוטומטית בעת פקיעתם.
- 1954 : קשרי הדואר עם ישראל מופסקים, צמצום ההגירה לעבר ישראל, איסור לתיירות בישראלים.

תימן

- 1949 : איסור מוחלט לצאת את המדינה (עדיין בתוקף).

תוניסיה

- 1956 : קשרי הדואר עם ישראלים מופסקים.

סוריה

- 1973 : איסור על יצירת קשר עם החוץ.

מרוקו

- 1956 : הערמת קשיים בהוצאת דרכון (המשפחה נשארת כבני ערובה).
- 1958 : הפסקת קשרי הדואר.

איראן

- קשיים בהוצאת דרכון.

מצרים

- יוני 1948, חוק צבאי: נאסר על היהודים לעזוב את מצרים לישראל.
- שנות ה-50 : הפקעת דרכונים מהעוזבים.

הפקעה כלכלית לובשת צורות שונות: כופר, הסגר על חשבונות בנק ומזומנים, גניבות בזמן העזיבה, הסגר והלאמה של נכסים.

טורקיה

- 1942: הפקעת רכוש ונכסים של יהודים.

מרוקו

- 1961: כופר של 250 דולר לכל ראש יהודי, שולם על ידי הקונגרס היהודי העולמי כדי לאפשר יציאה מהמדינה.

תוניסיה

- 1961–1962: היהודים העוזבים את המדינה יכולים לשאת עימם דינר אחד בלבד (2 יורד).

תימן

- 1949: מיסוד רשימה של רכוש ונכסי היהודים, בסיס לכופר עתידי.

סוריה

- 1947: פיטורין של יהודים מהאדמיניסטרציה.
- 1949: הפקעה של אמצעים פיננסיים יהודיים.
- אפריל 1950:
- * חוק המפקיע את נכסי היהודים (בתים, אדמות, חנויות) בחלב, קמישלי ועוד.
- * יישוב פליטים פלסטינים ברובעים היהודיים.
- * ערבות לשם יציאה מהמדינה.
- 1958–1961: העברה של נכסי העוזבים למדינה ודמי יציאה משמעותיים.
- 1960, 1975: כופר ששולם על ידי קנדה בעקבות איום על יהודים המבקשים לעזוב את המדינה.
- 1967: פיטורין של עובדים יהודים לטובת פלסטינים, פיטורין של רופאים ורוקחים יהודים.

לוב

- 1961: חוק מס' 6: הסגר של נכסי יהודים העוזבים לישראל. מינוי אוצר מטעם המדינה כדי למכור אותם.
- 1970: הפקעה של נכסי היהודים.

עיראק

- יולי 1948 : קנסות גבוהים מוטלים על יהודים עשירים.
- 10 מרץ 1951 : הקפאה של נכסי היהודים שנאלצו לוותר על אזרחותם כדי לעזוב.

מצרים

- פברואר 1949 : הסגר של נכסי היהודים הילידים ושל אלה הנמצאים בחו"ל.

אמצעים חברתיים-כלכליים: חלה אפליה בפעילות הכלכלית, לעיתים באופן ברוטאלי, ולעיתים תחת מעטה "משפטי", כגון חוק "כינון קואופרטיזציה" של חברות (יהודיות).

עיראק

- 12 בינואר 1950 : חוק על פיקוח על הבנקים הגורר פשיטת רגל של סוכנויות החלפת כספים ברובם יהודיים.

סוריה

- פברואר 1950 : איסור על עבודה בתחומי החקלאות.

לוב

- שנות ה-60 : איסור על העסקת יהודים בחברות הנפט.
- 15 ביולי 1961 : אישור אזרחות נדרש לכל פעולה עסקית, אלא שהיהודים אינם מורשים להחזיקו.

מרוקו

- 1960 : בעל עסק יהודי חייב בשותף מוסלמי.

תוניסיה

- 1956 : כינון קואופריזציה של הכלכלה (תעשייה ועסקית) של המדינה. בעלי העסקים היהודיים חייבים בשותף מוסלמי.

מצרים

- 1947 : חוק על החברות, מצרימיזציה של חברות ציבוריות ועסקיות – * 75% מהעובדים צריכים להיות מצרים "אמיתיים" (ערבים או מוסלמים) = איסלמיזציה של צוות העובדים = היהודים ברובם מאבדים את משרותיהם.

תימן

- 1948 האימאם אחמד מורה ליהודים להעביר לתמינים את מומחיותיהם במקצועות המלאכה והמסחר לפני שיעזבו את המדינה.

האלימות האנטישמית: בפיזור של כל קהילה יהודית, מוצאים אלמנט פוגרומי מסיבי או מיוחד בכל הקשור לאישים הנרצחים, רציחות הנותנות את האות לעזיבה. המהומות, המעצרים, הרס בתי הכנסת, פסיביות – של השלטונות הקולוניאליים וכוחות המשטרה של מדינות ערב – שוררת במדינות רבות.

מצרים

- 2–3 בנובמבר 1945: מהומות אנטי-בריטיות ואנטישמיות במספר ערים במדינה.
- 14–16 במאי 1948: מעצרים נרחבים (1000 יהודים) הנכלאים באשמת ציונות
- 2 בנובמבר 1948: מהומות ומעשי ביזה בקהיר.
- 26 בינואר 1952: השבת השחורה (מהומות ומעשי אלימות).

טורקיה

- יוני–יולי 1934: פוגרום בתראקיה.

עיראק

- 1–2 ביוני 1941: פוגרום (פרהוד) בבגדד (180 הרוגים, 600 פצועים).
- 1948: גל רדיפות אנטי-יהודיות רשמי (מעצרים, קנסות גבוהים).
- ספטמבר 1948: הוצאה להורג של שאפיק עדס, מיליונר יהודי.
- 1949: רדיפות כנגד חברי התנועה הציונית.
- יוני 1950: רדיפות בכורדיסטאן. היהודים נאלצים למסור את רכושם ואת בתיהם.
- 14 ביוני 1950: פיגוע כנגד בית כנסת בבגדד (3 הרוגים, 20 פצועים).

לוב

- ינואר 1945: מהומות אנטי-יהודיות, מעשי ביזה כנגד הרבעים היהודיים בטריפולי (60% מנכסי היהודים נהרסים, 135 הרוגים). אנשי הצבא משתפים פעולה עם הפורעים. פינוי היהודים בכוח. עוצר זמני של יהודי הרבעים היהודיים בטריפולי ובבנגאזי.
- 1948: מהומות.
- קיץ 1963: איש ציבור יהודי בן 84, חלפאל נחום, נרצח בטריפולי, אישים יהודיים נוספים חווים אלימות ונפצעים.
- 1967: מהומות (10 הרוגים).

- 1969 : מסע הסתה כנגד היהודים.
- 1970 : בתי הקברות היהודיים נחרשים.
- 1978 : הרס של 64 בתי כנסת והפיכתם של 78 בתי כנסת לבתי מסגד, ובבנגאזי – לכנסיה קופטית.

לבנון

- 1967 : חטיפה ורצח של יהודים.
- ספטמבר 1971 : רצח של ד"ר אליה.

איראן

- 1968 : פרץ של אנטישמיות.
- 1979–1980 :
- * הוצאה להורג של נשיא הקהילה היהודית, חביב אלקניאן, הנאשם בציונות.
- * הוצאה להורג של אברהם ברוכים, אלברט דניאל ומנצור קדושים, ממנהיגי הקהילה היהודית.

סוריה

- נובמבר 1947 : מעשי פוגרום במספר ערים, הצתות בבתי כנסת, מעצר של מאות יהודים.
- 5 באוגוסט 1949 : פיגוע כנגד בית הכנסת של דמשק (13 הרוגים, 32 פצועים).

אלג'יריה

- 1929–1930 : הצתות במספר ערים במחוז קונסטנטין.
- 3 באוגוסט 1934 : הצתות נרחבות במחוז קונסטנטין.
- 5 באוגוסט 1934 : פוגרום בשם הג'יהאד (27 הרוגים) בקונסטנטין (החיילים אינם מתערכים).
- 1957 : רציחות באוראן ובמדאה.
- מרץ 1958 : רימון יד הושלך בבוגארי.
- 1959 : רימון יד הושלך בכו-סעעדה בערב יום כיפור.
- 12 בדצמבר 1960 : הרס בית הכנסת באלג'יר.
- 1961 : בית הכנסת באוראן מחולל, רצח של המוזיקאי המפורסם רימונד לייריס בקונסטנטין.
- 2 בדצמבר 1961 : רצח של יהודי בראש השנה.
- 5 ביולי 1962 : רציחות ומעשי טבח באוראן, בין היתר ברבעים היהודיים.

תוניסיה

- ינואר 1952 : מהומות נגד הרובע היהודי בתוניס (הרוג אחד).
- 1956 : מעשי אלימות בשעות הלילה.
- 1957 : הפקעה של בית הקברות הישן של תוניס.
- 1960 : הרס בית הכנסת הגדול של תוניס.
- יולי 1961 : מעשי אלימות בעקבות פרשת ביזרט.
- 6 ביוני 1967 : מעשי הרס וביזה ברובע היהודי בתוניס, בית הכנסת הגדול מותקף.
- 1982 : רצח יהודים בג'רבה.
- 11 באפריל 2002 : פיגוע כנגד בית הכנסת בג'רבה.

מרוקו

- 1912 : מעשי הרס וביזה בפס.
- מאי 1938 : פוגרום בווג'דה (4 נרצחים יהודים) ובג'רדה (39 הרוגים, 30 פצועים).
- 7–8 ביוני 1948 : מהומות אנטי-יהודיות באוג'דה וג'רדה.
- 3 אוגוסט 1954 : מהומות בסידי קאסם-פטיד'אן (6 הרוגים).
- ינואר 1961, בעת ביקורו של נאצר : ששת הימים השחורים, פשיטות משטרה, 25 תלמידי ישיבה נעצרים.
- 1961–1962 : חטיפה והמרת דת כפויה של תריסר צעירות יהודיות.

תימן

- 1931 : מהומות.
- 1947 : מהומות ומעשי הרס וביזה : 80 הרוגים.
- 1948 : האשמות של פשע תוך כדי קיום טקס דתי.

התיאור הנוקב מתאר את שאירע הרבה לפני, תקופת קיומן של אחת-עשרה קהילות יהודיות בעולם הערבי-מוסלמי ובסופה, וכזאת היא מהווה מרכיב מכריע בנסיבות ההיסטוריות שהביאו לעלייה הגדולה של יהודים מאותן מדינות. אין למיתוס האי-ראציונאלי דהיינו ל"משיחיות" מקום הגיוני בנוף שנרקם מלבד, כמובן האמונה העמוקה, כי לעם ישראל יש עתיד למרות התפזרותו בין העמים, הוא לא ויתר על שאיפתו להיות עם ריבוני. רעיון זה אינו א-פוליטי, אלא דווקא היפר-פוליטי. השאיפה של העולם הספרדי לחירות ולשוויון מומחשת כבר עם רבי אלקלעי, במונחים של מדינה מודרנית ממש. יש לציין, וזה דבר טיפוסי לעולם הספרדי, כי ההקשרים היהודיים לא נעלמו מעולם מתרבותו, ואלה לא פגמו ולו במעט ביכולתו לתקשר ולהשתייך למחשבה העכשווית של כל תקופה ותקופה, דבר שאי אפשר לומר

על המודרניות היהודית ועל הציונות, שחוו נתק פחות או יותר עם היהדות. יש מקום להבחין בין מושג "האומה היהודית" לבין מושג "העם היהודי". זיכרון סופו של העולם הספרדי הינו מכריע משום שהוא ממקם את התנועה הלאומית היהודית בתוך זרם התנועות הלאומיות במזרח התיכון, ודאי בקשר עם התנועה באירופה שמשקלה במקרה של העצמאות של יוון הייתה משמעותית ביותר. חוסר הרגישות שמגלה ההיסטוריוגרפיה העכשווית לפרק זה בהיסטוריה יוצר חוסר ההבנה בסוגיות הסכסוך הערבי-ישראלי, ומכאן מוביל לעידוד הנרטיב הערבי כשהוא עורך סטיגמטיזציה ל"קולוניאליזם" ול"אפרטהייד" המאפיינות לכאורה את ישראל שכמו הועתקה מאירופה הקולוניאלית. אם ישנו "חטא קדמון" בבסיס הסכסוך, הוא אינו של ישראל, אלא של מדינות ערב שאת הקמתן ייסדו על טיהור אתני של למעלה מ-900 אלף יהודים ששייכים היום לעמים המוקדמים, ושהתיישבותם קדמה בהרבה לפלישה הערבית במאה השביעית.

התמונה ששורטטה בעקבות הסוגיה שהצגנו מבקשת, במובן האפיסטמולוגי, לחזור ולהשליט את הממד הפוליטי והיסטורי של העם היהודי בכתיבת ההיסטוריה של סוף העולם הספרדי.